विशिष्टबुद्धित्वं ज्ञानलक्षणयास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न क्लृप्तेन निर्वाहः, एवं यत्र ज्ञानलक्षणया स्वविषय मुख्यविशेष्यकं मानसं तत्र विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यत आह एवमिति ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव, तत्र धूमत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणायाः स्वविषयधूमत्वाश्रयत्वसम्बन्धेन धूलीपटलेऽभावेन सामान्य लक्षणयानुव्यवसाये धूलीपटलभानासम्भवादिति भावः"। उपनयेन निर्वृत्तः ठक्। औपनयिक ज्ञानलक्षणाजन्ये अलौकिके प्रत्यक्षे "अथ सार्थो यदि भवेद्धेतुस्तर्हि प्रत्यक्ष एवौपनयिके" शब्दश०

उपनयन न० उप+नी–ल्युट्। स्मृत्युक्ते संस्कारभेदे १उपनयार्थे २समीपप्रापणे च। तत्रोपनयसंस्कारविभागकालादिर्दर्श्यते। स च संस्कारः त्रिविधः नित्यःकाम्योनैमित्तिकश्च। तत्र द्विजातीनामधिकारः। तत्र नित्यः अष्टमवर्षादिकाले विहितः, ब्रह्मवर्चसादिकामस्य पञ्चमादिवर्षविहितः काम्यः, नैमित्तकस्तु पुनःसंस्कारप्रयोजकपापापनोदनार्थं प्रायश्चित्तात्मकः। तत्र नित्यस्य कालोऽपि द्विविधः मुख्योगौणश्च। तेषु मुख्यकालः "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्। राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्" मनुः। "गर्भादित्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः यथाह आपस्तम्बः "गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमपनयेत् गर्भैकादशे राजन्यम् गर्भद्वादशे वैश्यम्"। अत एव "अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् १गर्भाष्टमे वा२। एकादशे क्षत्रियम्३। द्वादशे वैश्यम्४। आश्व०सूत्र वृत्तौ "जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत्१। गर्भप्रभृत्यष्टमे वा२। जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा एकादशवर्षे क्षत्रियमुपनयेत्३। जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यम्४इति नारायणोपाध्यायः। शङ्खोऽप्याह। "गर्भाष्टमाब्दे कर्त्तव्यं ब्राह्मणस्योपनायनम्। गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः"। तत्रापि गर्भाष्टमादिरेव मुख्यःकालः अत एव मनुना यथाकुलमित्यनेन जन्मतोऽष्टमादीनां कुलानुसारेण ग्राह्यतामात्रमुक्तम्। तेनास्य कुलानुसारेण उभयोरपि मुख्यतेत्यपरे आहुः। अतएवानयोः प्रशंसापि दृश्यते। "प्राप्ते गर्भाष्टमे वर्षे शुद्धिर्यस्य न विद्यते। तस्योपनयनं कार्य्यं चैत्रे मीनगते रवौ" व्यवहारचमत्कारः। "शुचिर्नैव गुरुर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि। चैत्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभम्" नि०सि० स्मृ०। अत्र शुद्धिश्च "रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ" इत्युक्ता रविगुर्वोर्गोचरशुद्धिः। किञ्च "अष्टमैकादशे चैव द्वादशाब्दे व्रतस्य च। मुख्यं कालं विजानीयाद् ब्रह्मक्षत्रविशां क्रमात्" वचने अष्टमादिवर्षाणां वर्णभेदेन मुख्यत्वमाह। "गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत गर्भैकादशेषु क्षत्रियस्य गर्भद्वादशेषु वैश्यम्" गोभिलः "व्यक्तमाह माण्डव्यः "व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिगणन माहुराचार्य्याः। आधानपूर्व्वमेके प्रसूतिपूर्वं सदान्ये तु"। काम्यकालः। "ब्रह्मवर्चसकामस्य कुर्याद्विप्रस्य पञ्चमे। राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे" मनुः। "षष्ठे तु बलकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे। अष्टमे सर्वकामस्य, नवमे कान्तिमिच्छतः" नि०सि० विष्णुः। अथ काम्यानि, सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम्, अष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकामम्, एकादशे इन्द्रियकामम्, द्वादशे पशुकामम् उपनयेत्" पैठी०। गौणकालोऽपि द्विविधः मध्यमोऽधमश्च स्वल्पाधिकप्रायश्चित्तनिमित्तताभेदात्। ब्रह्मक्षत्रियविशामुपक्रमे "द्वादश षोड़श विंशतिश्चेदतीता अवरुद्धकालाभवन्ति" पैठी०। ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षात् क्षत्रस्य षोड़शाब्दात् वैश्यस्य विंशत्यब्दात् उत्तरं अवरुद्धकालतादोषश्रवणात् तत्र महाव्याहृतिहोमरूपं प्रायश्चित्तं विप्रादेः षोड़शाद्यतीतत्वे चान्द्रायणादि गुरु प्रायश्चित्तमिति भेदः एवमेव सं० त० रघु०। तथा च गौणकालमध्ये द्वादशाब्दादयो मध्याः तदुत्तरमधम इति भेदः तत्राधमगौणस्तु। "आषोड़शाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नाति वर्त्तते। आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः" मनुः "आ षोड़शाब्दात् द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात्। ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः" या० स्मृ०। तत्र आ इत्यस्य सर्वत्रान्वयः आङ् चात्राभिविधौ न मर्यादायाम् "षोड़शाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः। विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता" विष्णुध०उक्तेः। अतः षोड़शाद्यब्दानामुपनयकालता। "अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः। सावित्रीपतिताः व्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः" मनुः। अत्र सर्वत्र गर्भावधिषोड़शादब्दाग्राह्याः "सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च। ब्राह्मणस्य विशेषेणेति" यमवचने पञ्चदशवर्षातिक्रमे गुरुप्रायश्चित्तविधानात्" एतच्च जन्मावधिपरं तेन षोड़शाब्दादिभिः सममवविरुद्धम् एवमेव सं०त०रघु०। पञ्चदशपदञ्च द्विमासाधिकपञ्चदशपरमिति कल्प्यते सर्वसामञ्जस्यात् अतएव "पञ्चदशवर्षादूर्द्धमपि कियत्कालातिक्रमे तूद्दालकव्रतमिति" वदता मिताक्षराकृता तथैव सूचितम्। एवं तत्तर्णभेदेन सामान्यकाले निरूपिते इदानीं शुभसूचक